

BÖLCSKEI ANDREA, Az egyház mint egykori birtokos a magyar helynevekben

Károli Könyvek Monográfia. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó,
Budapest, 2021. 299 lap*

1. A történeti helynévkutatásnak az onomasztika határain messze túlmutató hatása van, mivel a nevek vizsgálata alapján levonható következtetések közvetve vagy közvetlenül más tudományágakra is hatással lehetnek (történettudomány, dialektológia, szociolingvisztika). A modern névtudományi analízisek a helyneveket rendszerint objektumfajtanként tanulmányozzák, mivel ezek nyelvi elemzésének forrásértéke és belső rendszere eltérő jegyeket mutathat. BÖLCSKEI ANDREA e monográfiájában ettől eltérő módon veti vizsgálat alá a helynevek egy sajátos csoportját. Munkájában a helynevek szemantikai és motivációs rendszeréből a névadás mögött meghúzódó jelenségek egyikét, az egyház egykori birtokosi szerepét emeli ki, és kíváncsi e jelenség hátterének funkcionális-kognitív tényezőire is.

2. A munka hét fejezetből áll. Az Előszó után (7–8) a szerző a Bevezetésben (9–12) az egyházszervezetnek a helynévrendszert érintő hatásáról szól. A harmadik fejezetben a középkori Magyar Királyság egyházszervezetének történeti hátteréről kapunk képet (13–57). Az elemzést megelőző, negyedik fejezetben (58–111) az egyházi vonatkozású magyar helynevek típusairól olvashatunk értékelő áttekintést a szakirodalom alapján. Az ötödik fejezet (112–138) a munka forrásait és módszertani kérdéseit tárgyalja részletesen, majd a vizsgálat alapjául szolgáló adatbázisról ad kimerítő képet. A kötet központi része a hatodik fejezet (139–246), amelyben az egyházi vonatkozású és birtoklástörténeti helyneveket nyelvtörténeti korszakok mentén írja le a szerző. A mű záró fejezete összegzés (247–262), amelyben az eddigiek komplex áttekintését láthatjuk. Végül az adatbázishoz felhasznált források jegyzéke (263–265) és a hivatkozott irodalom (267–274), valamint a könyv részletes angol nyelvű összefoglalója (275–299) következik. A kötet tehát láthatólag arányos felépítésű, hosszan érlelt alkotás, melynek kétharmad részében az (egykori) egyházi birtoklásra utaló magyar helynevek történeti elemzését és módszertani kérdéseit láthatjuk.

3. A témaválasztás és a vizsgált névtípus egyaránt speciálisnak mondható. A munka a névtípus hazai kialakulásának, terjedésének, valamint nyelvi jellemzőinek leírását tűzi ki célul. Az elemzett névtípust a szerző kulturális indíttatásúnak tekinti, mivel az egyházszervezet létesítményei (kápolnák, templomok, kolostorok stb.) a tájban lényeges változásokat eredményeztek, és (a középkori) Magyarországon az egyház gazdasági-politikai erejének folyamatos növekedésével párhuzamosan a birtokosi szerepkörét a helynevekben is hangsúlyozhatták, sőt a későbbiekben az egyházszervezet törekedhetett ennek fenntartására is a nevekben.

* Az ismertetés a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj 2021–2022. 166224. számú pályázat és a Partiumi Területi Kutatások Intézet támogatásával készült.

4. Az elemzett helynévtípus sajátos voltából fakadóan a szerző első lépésként az egyházszervezet és a szerzetesrendi intézményhálózat kiépülését tekinti át a középkori Magyarországon. E fejezetben összegző igénnyel, a történettudomány főbb eredményei alapján mutatja be az egyházi viszonyokat a korai és a kései középkorban. A korai középkorra (az Árpád-korra) vonatkozóan röviden bemutatja, hogyan esett át viszonylag rövid időn belül jelentős kulturális átalakuláson a Kárpát-medencébe újonnan megérkező magyarság – keleti és nyugati birodalmak hatása közepette, miközben beilleszkedett a nyugat-európai keresztény kultúrkörbe. A késő középkorban a királyi hatalomnak a főpapok ki nevezési (főkegyúri) jogköre továbbra is fennmaradt. Az Anjou-korban a király az egyház politikai érdekeit sértette, igyekezett háttérbe szorítani az egyházat. Zsigmond király a hatalom megszilárdításában tovább csökkentette az egyház befolyását. Ezzel szemben Mátyás a hatalma megszilárdítása közben igyekezett az egyházi befolyást megerősíteni, ezzel összhangban viszont gyengítette a nagybirtokosokat. A Jagellók alatt az egyház jelentős politikai befolyással bírt, és hatalmas vagyonokat halmozott fel.

A történeti áttekintés, mint látjuk, tömör, átfogó képet ad a magyar államnak az egyházhoz való középkori viszonyának alakulásáról: hol támogató, együttműködő szerepet mutatott, hol pedig a célok elérését akadályozó elemként tekintett rá.

5. A szerző a következő fejezetben a névtani szakirodalom alapján az egyházi vonatkozású helynevek kérdését foglalja össze. Tárgyalja az „egyházi hely(ség)nevek” elnevezését és típusait. A témában született klasszikus onomasztikai forrásmunkák mellett a legújabb helynévtörténeti műveket is felhasználja e fejezethez, sőt közben saját korábbi vizsgálataira is épít. Funkcionális-szemantikai alapon két nagy névtípust különít el: 1. az egyházi rendeltetésű építményre (monostorra, apátságra, templomépületre, kápolnára, remetelakra, keresztre, patrocíniumra) utaló magyar helységneveket; 2. az egyházi birtoklásra (pl. egyházi intézményre, szervezetre, püspökre, apátra, papra, szerzetesekre vagy apácákra) utaló helységneveket. Ebben a terjedelmes részben a szerző már előrevetíti saját anyagának lehetséges elemzési szempontjait, ugyanis a helyneveket denotátumfajták, névszerkezeti jellemzőik, lexikális jegyek, valamint kronológiai és keletkezéstörténeti szempontból mutatja be. Megállapítja, hogy a történeti földrajzokban és a helynévtárakban a vizsgált névtípusok a mikrotoponimák körében kisebb számban jelentkeznek (pl. *Egyház bércé*, *Mindszent hegye*), viszont a 20. század második felében készült megyei földrajzainév-gyűjtések kötetekben nagy mennyiségben adatoltak az egyházi birtoklásra utaló különböző mikrotoponimák. Rámutat arra is, hogy az eddigi névtani vizsgálatokba csupán néhány kiragadott példán keresztül vonták be e névanyagot.

E fejezet sajátos voltát adja az is, hogy a szerző az egyház tulajdonjogára utaló helységnevek területén korábban elvégzett speciális vizsgálatait is bevonja a jelenlegi kutatásába. Névtudományi szempontból kitekintésként bemutatja a Brit-szigetek egyházi vonatkozású hely(ség)neveit. Ebben a kutatástörténet mellett a névsémák, nyelvi kontaktushatások ügyéről és az egyes névtípusok sajátosságairól ír; például a szentek nevét tartalmazó ottani helynevek erős területi kötöttségekkel bírnak, az egykori egyházi birtokosra utaló hely(ség)nevek pedig jellemzően két névrészből állnak.

6. A munka törzsét képező ötödik fejezet kiindulópontját az adja, hogy bár a magyar névtani szakirodalomban az egyházi építményekkel kapcsolatba hozható helynevekről

jelentős munkák születtek, BÖLCSKEI ANDREA úgy látja, ugyanakkor az egyház egykori birtokosi szerepkörével – e nyelven kívüli motívummal – összefüggésben keletkezett helynevek kutatása eddig háttérbe szorult. Az anyaggyűjtés során döntően klasszikusnak mondható történeti, földrajzi és nyelvészeti munkákat használt fel, viszont ezek mellett tájékozódó jelleggel támaszkodott a Google Térképre és a Wikipédia adataira is. Az adatbázis-építés során két fontos kritériumot érvényesített: 1. a névforma által jelölt hely(ség) egykori egyházi birtoklásának ténye a források alapján igazolható legyen; 2. a névalak legalább egyik névrésze nyelvileg is azonosítsa a tulajdonost. A helynevek ilyen szempontú vizsgálata sokszor egyéni mérlegelést igényel, így a szerző módszeresen összegzi azokat a szempontokat, amelyek alapján az egyes nevek kívül rekedtek a vizsgálatán; például ha az egyházi szervezetet jelölő szóval egyező személynév szerepel a névben (*monoh* 'barát, szerzetes' > *Monok* 'személynév' > *Monok* 'településnév'); ha népetimológias vagy hatósági névrendezés során vált az egyházi birtoklást jelölő nevekhez hasonlóvá (pl. a szláv előzményre visszavezetett *Opátka* > magyarosított *Apátka*) stb. Ezzel szemben a korpuszba felvett olyan latin adatokat is a szerző, amelyek háttérben vélhetően magyar helynév lehetett, és ebben egyházi birtoklásra történt utalás. Ilyen például az 1339-es latin *Buda Episcopi* névalak alapján kikövetkeztetett magyar [*Püspök*]*buda* adata.

A vizsgálat alapját képező helynévi adatbázis összesen 1455 denotátumot jelölő (egykori) egyházi birtokosra utaló névformát tartalmaz, amelyhez 5289 névadat kapcsolódik. Egy önálló alfejezetben a szerző részletesen tárgyalja az adatbázis (egyben egy leendő helynévszótár) felépítését. Az adatbázis cellainformációi a következők: azonosító szám, címszó, történeti adat, év, forrás, alak- és névváltozatok, denotátumfajta, lokalizáció, releváns helynévtörténeti esemény(ek), mai név vagy ennek hiánya, lexikális, morfológiai-szintagmatikus, keletkezéstörténeti és változási, helyesírási és hangtörténeti oszlop. A hagyományosnak tekinthető helynévi adatbázisok információi mellett az azonosító szám ebben az azonos denotátumok helynévadatainak összekapcsolását segíti, mivel a homonímia és a névváltozatok miatt egy-egy denotátum azonosítása néha nehézségbe ütközik. A „Helynévtörténeti események” adattábla alatt a helynév kapcsán a forrásokban szereplő nyelven kívüli információk szerepelnek; pl. egyházi birtokosra történő utalás, az adományozó személye, az adományozás éve, körülményei. BÖLCSKEI ANDREA külön kitér arra is, hogy az adatbázisban a vizsgált helynevek nyelvi elemzését milyen helynévtörténeti adatok segítik (lexikális, morfológiai és szintagmatikus, keletkezés- és változástörténeti jellemzők). Az egyházi birtoklás tényét mutató helynevek nyelvi elemzése a HOFFMANN-féle tipológia (és arra épülő újabb leírási keretek) hasznosítását tükrözi (l. HOFFMANN 1993/2007, TÓTH 2008, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018). Az adatbázisban a fenti névelemzési keret funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai és keletkezéstörténeti szintjei keveredést mutatnak.

7. Az összeállított helynévi adatbázis alapján BÖLCSKEI ANDREA az általa felállított következetes szempontrendszer szerint veszi számba az egyház (egykori) birtokosi szerepkörét tükröző helyneveket. Ezek nyelvtörténeti korszakokként a következők: a forrásokból kinyert adatok száma, objektumfajta megoszlása, térbeli jellemzők, névformák, kronológiai mutatók, névszerkezet, bővítményrészek sajátosságai, keletkezéstörténet és változástörténet. A szerző az eredmények közreadásakor mindvégig hangsúlyozza, hogy a vizsgálatba vont helynevek alapján felvázolt eredményeket a felhasznált források befolyásolják.

Az ómagyar kortól az újmagyar korig vizsgált egyházi vonatkozású helynevek számadatait tekintve a középmagyar korra vonatkozólag visszaesés tapasztalható, ami a források hiányával magyarázható. A denotátumfajták megoszlása szerint az (egykori) egyházi birtokosra utaló helynevek a korai ómagyar kortól a korai újmagyar korig döntően települések, lakott helyek közül kerültek ki (az adatok az egyes korszakokban 67–94% közötti arányban e névfajtához köthetők). Lényeges elmozdulást a kései újmagyar korszakban láthatunk, amelyben kiemelkedő az egyéb jellegű földrajzi nevek (pl. *berek, domb, erdő*) 66,21%-os aránya. Az egyházi birtokosra utaló helynevek területi megoszlását az jellemzi, hogy a nevek többsége a Dunántúlról és a magyar nyelvterület északi részéről adatolt, és csak ritkán Erdély, Partium, Bácska–Bánát és Szlavónia területéről. E szempontnál az olvasó hiányolhatja a szemléletes térképíveket a lokalizációs leírások kiegészítésére.

Kronológiai szempontból a névtípus adatait minden nyelvtörténeti korszakban harmincéves periódusokra tagolva adja közre a szerző. Az adatok egyetlen eloszlása mellett egy-egy nyelvtörténeti időszakban megfigyelhető, hogy az adatok zöme mintegy száz évre koncentráliódik; például 1241–1350 között az adatoknak a 84,64%-a jelentkezett. A névtípuson belül a denotátumok több mint felét egyetlen névadat, mintegy hetedét két névadat, közel tizedét három, mintegy huszadát négy-öt névadat jelöli. Az egyetlen névformával jelölt denotátumok száma a középmagyar és a kései újmagyar korban a legjelentősebb számú (közel 77%). A névformákat talán érdemes lett volna párhuzamba állítani a vizsgált névtípus szemantikai jegyeivel is.

Az egykori egyházi vonatkozású és birtoklástörténeti helynevek lexikális elemzését is láthatjuk a munkában. A lexémák egy szűk csoportja (*apáca, apát, barát, egyház, harangozó, keresztes, monoh, monostor, pap, püspök, remete*) az öt nyelvtörténeti korszakban egyaránt jelentkezik, de a névalkötő szerepük korszakonként eltért: a *pap* például az újmagyar korban a leggyakoribb lexéma a vizsgált névtípusban. Az egyházi birtokosra utaló lexémát tartalmazó helynevek „alakszerkezeti” jellemzőiről szólva a szerző névszerkezeti és keletkezéstörténeti szempontokat ötvöz. E két szempontból jól látható tendenciákat emel ki: az egyrészes nevek típusa az ómagyar kor két időszakában megterheltebb, mint a kétrészes névstruktúrájuké, bár az itt felvett „idegen” és „nem egyházi vonatkozású” helynevek szerkezeti felépítés szempontból nem értelmezhető kategóriák, és vélhetően valamelyik csoportot gyarapíthatják. A kétrészes helynevek a középmagyar kortól kezdődően az elemzett nevek több mint felét tették ki.

Keletkezéstörténetileg a helynévképzős (pl. *-i, -d[i]*: *Apáti, Baráti, Papd*) és pusztaközszoói (*Barát, Monoh, Remete*) egyrészes nevek névalkötő szerepét látjuk. Történetileg egyre inkább a helynévképzés visszaszorulását mutatja a névanyag. A kétrészes helynevek körében a szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett nevek abszolút megterheltségét jelzik az adatok (a korai ómagyar korban 37,89%, míg a későbbi korszakokban ennél magasabb az aránya; az újmagyar kor két időszakában a nevek 80,80 és 97,21%-a ezzel az eljárással keletkezett). Ezen belül is a birtokos jelzős és a minőségjelzős struktúrájú nevek nagy megterheltségét láthatjuk. Az egyes nyelvtörténeti korszakokban a birtokos jelzős szerkezetű névformák dominanciája vehető ki (napjainkhoz közelítve a jelöletlen formák – pl. *Plébániamajor* – gyakorisága nő), de az újmagyar korban a minőségjelzős adatok (pl. *Rábapüspöki*) erősödésével számolhatunk. Érdekes, hogy a névszerkezeti leírásban keletkezéstörténeti kategóriákkal operál a szerző, de az alakszerkezeti elemzésében nem említ más egy- vagy kétrészes névalakulási típust. A keletkezéstörténeti vizsgálatában ugyanakkor kis számban,

de adatol szerkezeti változással (a korai újmagyar kori *Baráti* > *Baráti hegy*) vagy névátvétellel (középmagyar kori *Papotcz* ~ *Paplocz*) keletkezett helyneveket is.

Funkcionális-szemantikai szempontból az egyházi vonatkozású és birtoklástörténeti helynevekben a bővítményi részt fogja vallatóra a szerző. A bővítményi részben gyakran történik utalás a hely valamely tulajdonságára (*Baráti [Nagy-], Sáros-Remete* stb.) vagy a hely viszonyára valamilyen külső dologhoz (közelben lévő folyóhoz: *Tizapispuky*; egyéb objektumhoz a *Barathy Sokorow*). A munkában többszöri megerősítéssel szerepel, hogy az alaprészben az egykori egyházi tulajdonosra történik utalás. Itt talán az átfogó kép érdekében jó lett volna megvilágítani még például az újmagyar korban jelentkező kétrészes *Pápa-kert, Templom dülő, Püspöki-tanyák, Prépusi-út, Barát-tói-dülő* típusú nevek alaprészét is.

8. BÖLCSKEI ANDREA elsődlegesen nyelven kívüli tényezők mentén jelölt ki egy névtípust a magyar onomasztika területén, így az egyház egykori birtokosi szerepkörével összefüggésben keletkezett helynevek csoportját vizsgálta meg. A névtípus kultúrtörténeti kötöttségűnek tekinthető, mivel a középkori egyházszervezethez kapcsolódik, és e nevek létrejötte az egyház szellemi-politikai hatalmával függött össze. A monográfia alapos munka, amelyben a szerző igyekszik több tudományterület eredményeit – a téma speciális voltából adódóan – felhasználni. A témában született legújabb tanulmányokra is támaszkodik, valamint a szakirodalmi áttekintésében a téma egy speciális nemzetközi területét, a nagy-britanniai és az irországi, ide kapcsolódó irodalmat is értékeli. Az elemző rész gazdag anyagon alapul, megfontolt módszerrel. Az egyház (egykori) birtokosi szerepkörét tükröző nevek nyelvi és művelődéstörténeti vizsgálata a névtan és a nyelvtudomány határain túl más tudományágak (egyháztörténet, történettudomány) számára fontos adalékokkal szolgálhat. A mű olvasása közben kisebb hiányérzete lehet az olvasónak: hasznos lehetett volna az adattár anyagának szócikkés közreadása (csak mintaszócikkeket közöl a szerző), és üdvözlendő lett volna a névtípus nemzetközi szakirodalmában megfigyelt tanulságoknak és a szerző eredményeinek lehetséges összekapcsolása. Ezek az esetlegesen hiányolható részek azonban vajmi keveset csökkentenek az elvégzett munka nagyságán és értékén.

KOCÁN BÉLA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3573-834X>

Vetési Albert Gimnázium

Hivatkozott irodalom

HOFFMANN ISTVÁN 1993/2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Gondolat Kiadó, Budapest.

TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.